

Есімов Е.Қ.,* Султанбекова П.С., Дуанбекова А.Е.

т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚТАҒЫ ӨНДІРІСТІК ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ШАРУАШЫЛЫҚ САНАТТАРЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН
РЕФОРМАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АХУАЛДЫ ЖАҚСARTУ**

Автор корреспондент: esimov58@mail.ru

Түйін: Ауыл шаруашылығында өткен отыз жылға жуық ішінде аграрлық экономиканы реформалау жолында көптеген жоба істері атқарылды. Ырықтандыру, жекешелендіру нарықтық шаруашылық институттарын құру және қайта дамыту негізінде түбегейлі әлеуметтік – экономикалық өзгерістер пайда болды. Бұл өзгерістер реформаның барлық кезеңінде де әлемдік дағдарыстық құбылыстарымен қабаттас жүрді. Экономикалық реформадан бұрын ауыл шаруашылығында өнім шаруашылықтың екі санатында ғана өндірілетін. Реформаның негізгі мәтіні мемлекеттік және ұжымдық меншіктегі өндіріс арқылы құрал-жабдыққа меншік құқығын бекіту болды. ҚР реформа басталар алдында барлық 272,5 млн гектар, ауыл шаруашылығы жері, бау – бақша өсіретін үй маңындағы және саяжайдағы аздаған жерді қоспағанда, 2,5 мың кеңшарлар мен ұжымшардың қарамағында болды. Сондай – ақ, барлық егістік алқаптарда, шабындықтар мен жайылымдар да солардың қарамағында еді. Сонымен қатар, барлық егіс алқаптарында шабындықтар мен жайылымдар олардың қарауында.

Кілттік сөздер: Ауыл шаруашылығы, Қазақстан Республикасындағы реформа, совхоздар, колхоздар, шаруашылық, егіс алаңы, мал шаруашылығы, мақта өсіру

Ауыл шаруашылығында өткен отыз жылға жуық ішінде аграрлық экономиканы реформалау жолында көптеген жоба істері атқарылды. Ырықтандыру, жекешелендіру нарықтық шаруашылық институттарын құру және қайта дамыту негізінде түбегейлі әлеуметтік – экономикалық өзгерістер пайда болды. Бұл өзгерістер реформаның барлық кезеңінде де әлемдік дағдарыстық құбылыстарымен қабаттас жүрді.

Республиканың агроөнеркәсіп кешенінде экономикалық реформаға дейін 2100 кеңшар (Түркістан облысында - 211), 400 ден астам ұжымдар (64), 20 дан астам ірі ет комбинаттары (4) көптеген элеваторлар мен астық комбинаттары, жүнді бастапқы өндеуден өткізетін 3 ірі фабрика, басқа да көптеген кәсіпорындар жұмыс істеген еді. Тек тамақ өнеркәсібінде 3 мыңнан жоғары кәсіпорын болды.

Экономикалық реформадан бұрын ауыл шаруашылығында өнім шаруашылықтың екі санатында ғана өндірілетін. Бұл салада реформа экономиканың басқа салаларына қарағанда, екпіндірек, қарқындырақ, шапшанырақ жүргізілді деуге болады. Реформаның негізгі мәтіні мемлекеттік және ұжымдық меншіктегі өндіріс құралдарымен жабдықтарына иелікті және меншікке айландыру болды. Кейбір шет елдердегідей біз де негізінен шаруа (фермер) қожалықтары осы саладағы меншіктің иесі, негізгі өнім өндірушілер болды деп саналды. Малды бұрынғы ұжымдар мүшелеріне бөліп беру оңай болғанымен жерді және ауыл шаруашылық құралдарын (машина – трактор шеберханаларын, автопарктерді, тракторды, комбайындарды және т.б.) жеке адамдардың меншігіне иелік бөліп беру, іс жүзінде оңай болмады, олар шартты түрден ғана бөліп берілді. Жер болса бүгінгі күнге дейін негізінен мемлекет меншігінде.

Бұрынғы кеңшарлармен ұжымшарларды шаруашылық жүргізудің тиімсіз формасы деп санап, орнына нарықтық шаруашылық жүргізу құрылымдары құрылды. Сөйтіп, 2001 жылдың 1 қаңтарында республикада мемлекеттік ауыл шаруашылық кәсіпорындарының небәрі 82-сі ғана қалды, оның орнына 105170 шаруа (фермер) қожалықтары құрылды, одан басқа да 3342 әртүрлі серіктестіктер, 293 акционерлік қоғам, 1710 өндірістік кооперативтер, 1302 басқа да құрылымдар, барлығы, 111899 ауылшаруашылық кәсіпорын құрады.

ҚР реформа басталар алдында барлық 272,5 млн гектар, ауыл шаруашылығы жері, бау – бақша өсіретін үй маңындағы және саяжайдағы аздаған жерді қоспағанда, 2,5 мың кеңшарлар мен ұжымшардың қарамағында болды. Сондай – ақ, барлық егістік алқаптарда, шабындықтар мен жайылымдар да солардың қарамағында еді.

Түркістан облысының жер көлемі – 117,3 мың шаршы шақырым, бұл Қазақстан территориясының 4,3 пайызын құрайды.

Ал енді облыстың ауыл шаруашылық жерлеріне тоқталатын болсақ, облыстың ауыл шаруашылығына жарамды жерінің аумағы 10,3 млн га, оның ішінде жыртылатын жер аумағы 0,8 млн га. Ауыл шаруашылығында 70 мың жуық шаруа (фермер) қожалығы, 956 ӨК, 6 АҚ, 608 ЖШС жұмыс істейді. Олар жалпы респ. ауыл шаруашылығы өнімінің 35%-ын береді. Ауыл шаруашылығының басты саласына стратегиялық маңызы бар мақта өсіру мен өндіру жатады. Оның егіс көлемі 170 мың га-ға (егіс көлемінің 30%-ы) жетті. Ауыл шаруашылығы саласына 41,6 млрд. теңге қаралған, оның ішінде 28,3 млрд. теңге ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне субсидия ретінде берілді.

Егіннің орташа жылдық өнімі: бидай – 450 мың т, күріш – 13 мың т, шитті мақта – 380 мың т, көкөніс – 500 мың т, бақша өнімдері – 395 мың т, картоп – 145 мың т. 2019 ж. мал саны: ірі қара – 603 мың, қой-ешкі – 3,2 млн., жылқы – 120 мың, түйе – 14 мың, құс – 1,8 млн., шошқа – 22 мың басқа жетті.

Биыл облыста ауылшаруашылық дақылдары 739,4 мың гектар алқапқа орналастырылды, бұл агро азық-түлік бағдарламасынан 14,4 мың га артық және өткен жылға деңгейден 7,1 мың га-ға.

Түркістан облысының ауыл шаруашылық жерлерінің құрылымында егіндік жерлердің (876,4 мың га) көлеміне қарағанда жайылым жерлердің (9095,8 мың га) аумағы үлкен.

Түркістан облысының ауыл шаруашылығына жарамды жерлері

Жылдар	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Бүкіл егістік көлемі	206 557	221 743	235 973	238 930	247 408	247 761
Дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар		110 969	117 436	96 457	115 449	121 770
оның ішінде:						
бидай (күздік және жаздық)	96 305	101 145	104 443	77 731	96 672	90 936
арпа (күздік және жаздық)	7 194	5 497	7 238	13 670	13 752	22 249
жүгері	2 422	3 335	4 948	4 125	3 736	7 819
күріш						
дәнді - бұршақ дақылдары						
Техникалық дақылдар	51 765	66 343	69 335	82 068	67 674	58 887
оның ішінде:						
мақта	7 282	7 102	8 373	6 444	6 595	6 521
дән алуға арналған күнбағыс	1 442	1 002			1 169	1 597
Картоп, көкөніс-бақша дақылдары, барлығы	6 149	7 041	8 800	10 554	8 606	9 488
оның ішінде:						
картоп			1 168	1 087		1 096
көкөніс	2 504	2 493	3 432	2 985	2 864	2 324
бақша дақылдары	3 147	3 636	4 186	6 482	4 852	6 068
Мал азықтық дақылдар	42 371	37 377	40 303	49 742	55 438	57 584
Жеміс-жидек екпелердің (көшеттердің)	2 521	2 535	2 959	3 448	3 278	3 112

барлығы						
Жүзімдік, барлығы	1 821	2 120	2 643	3 044	2 561	3 077
Таза парлардың көлемі	23 135	-	-	-		

Жыртылған егістік жерлерді тиімді пайдаланып, құнарын арттыру мен қатар ауыл шаруашылығының екінші саласы – мал шаруашылығын өркендету үшін республикамыздың мол байлығы – миллиондаған гектар жайылыммен шабындық жерлерді тиімді пайдалану керек. Қазақстанда 180 млн гектардай жайылым жерлер бар, олар бүкіл ТМД елдеріндегі жайылым жерлердің жартысынан астамы. Өкінішке орай, соншалықты мол байлық бүгінге дейін дұрыс пайдаланылмай отыр. Оның негізгі себебі бұл шөлейтті және шөлді аймақта орналасқан жайылымдар осы күнге дейін жақсы суландырылмай келеді.

2016 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстандағы ауыл шаруашылығы техникасының негізгі түрлерінің паркі 152,0 мың бірлік трактордан, 42,0 мың бірлік астық жинаушы комбайннан, 3,5 мың бірлік егу кешендерінен, 86,1 мың бірлік тұқым сепкіштен, 15,6 мың бірлік дестелегіштен тұрады.

2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстандағы ауыл шаруашылығы техникасының негізгі түрлерінің паркі 152,6 мың бірлік трактордан, 41,5 мың бірлік астық жинаушы комбайннан, 3,6 мың бірлік егу кешендерінен, 85,5 мың бірлік тұқымсепкіштен, 15,6 мың бірлік дестелегіштен тұрады.

2018 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстандағы ауыл шаруашылығы техникасының негізгі түрлерінің паркі 148,3 мың бірлік трактордан, 40,0 мың бірлік астық жинаушы комбайннан, 3,7 мың бірлік егу кешендерінен, 80,7 мың бірлік тұқымсепкіштен, 15,0 мың бірлік дестелегіштен тұрады, олардың ішінде пайдалану мерзімі 10 жылдан жоғары тракторлар – 86 %; комбайндар – 72 %; тұқымсепкіштер – 88 %-дан астам; дестелегіштер – 84 %.

Ауыл шаруашылығы техникасының орташа амортизациялық мерзімдері 10-12 жылды құрайтынын ескерсек, техниканы пайдаланудың шынайы мерзімі нормативтік мерзімдерінен 3-10 жылға артық деген қорытынды жасауға болады.

Ауыл шаруашылығы техникасының (егу кешендерінен басқа) негізгі түрлері бойынша жаңарту қарқыны жаңартудың талап етілетін технологиялық деңгейі жағдайында жылына 10 – 12,5 %-ды: тракторлар бойынша – 1,2 %-ды; комбайндар бойынша – 2,8 %-ды; тұқымсепкіштер бойынша – 0,6 %-ды, дестелегіштер бойынша – 1,6 %-ды құрайды. Ауыл шаруашылығы техникасын сатып алудың орташа жылдық көлемі 80 млрд. теңгені, оның ішінде отандық өндіріс 20,5 млрд. теңгені құрайды.

Саланың техникалық жарактандырылуы және ауыл шаруашылығы машиналарын жасау саласында мынадай проблемалар бар:

- 1) негізгі ауыл шаруашылығы техникасы түрлерінің тозу деңгейінің жоғарылығы;
- 2) ауыл шаруашылығы техникасын жаңарту қарқынының жеткіліксіздігі;
- 3) сервистік қызмет көрсету жүйесінің дамымағандығы;
- 4) мал шаруашылығы фермаларын механикаландыру деңгейінің жеткіліксіздігі;
- 5) нақты егіншілік жүйелерін қолдану деңгейінің төмендігі.

[ҚР Үкіметінің 05.01.2020 № 1 қаулысымен. Жер ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру өзгерісі енгізілді.](#)

Жер ресурстарын тиімді және ұтымды пайдалану үшін мынадай міндеттерді орындау қажет:

- 1) 33 млн. гектар ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер алаңында топырақтық іздестіру жүргізу;
- 2) 33 млн. гектар жайылым алқаптары алаңында геоботаникалық іздестіру жүргізу;
- 3) 27,6 млн. гектар алаңдағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде топырақ бонитетін анықтау жөніндегі жұмыстарды жүргізу;

4) қалалар мен ауылдық елді мекендер жерлеріндегі 675 есептік орамға арналған электрондық жер-кадастрлық карталар дайындау;

5) 66 млн. гектар алаңға арналған электрондық топырақтық және геоботаникалық карталар дайындау;

6) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің цифрлық карталарын жасау жолымен ауыл шаруашылығындағы басты өндіріс құралы ретінде пайдаланылатын табиғи ресурс ретіндегі ауыл шаруашылығы жерлерінің жай-күйі мен пайдаланылуы туралы дұрыс объективті ақпарат алу;

7) мемлекеттік меншікке алып қойылған, пайдаланылмай жатқан жерлерді ауыл шаруашылығы айналымына тарту;

8) сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін, төрешілдікті азайту және сауда-саттық өткізудің ашықтығын арттыру мақсатында мемлекеттік мүлік тізбесінің веб-порталы арқылы жер учаскелерін сату мен жалдау құқығы бойынша сауда-саттық (конкурстар, аукциондар) өткізу;

9) сауда-саттыққа оның барлық әлеуетті қатысушыларының теңдей қолжетімділігін және оны жүргізу ашықтығын қамтамасыз ету;

10) ауыл шаруашылығы жерлерін жалдау институтын сақтап қалу және жетілдіру;

11) жоспарлық және/немесе жоспардан тыс тексерулер, жеке/занды тұлғалардың өтініштері, сондай-ақ аталған ақпараттық жүйелердің мониторингі (жерді қашықтықтан зондтау, аэрофототүсірілімдер және басқалар) негізінде анықталған ұтымсыз пайдаланылып жатқан барлық ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелеріне арналған жер салығының базалық мөлшерлемелерін он еселенген мөлшерге ұлғайту;

12) жасалған жер учаскелерін жалға алу шарттары бойынша олардың талаптарын орындау және жерлерді, оның ішінде жайылымдарды ұтымды пайдалану тұрғысынан ауыл шаруашылығы жерлерін тұрақты цифрлық мониторингтеу (жалға алудың алғашқы 5 жылында – жыл сайын, кейінгі кезеңдерде суармалы егістікте әрбір 3 жыл сайын, тәлімі жерлерде – әрбір 5 жыл сайын)

13) халықты мал жаюға арналған жайылымдық алқаптармен қамтамасыз ету;

14) мал шаруашылығымен айналысатын АШТӨ үшін жайылымдар бөлу;

15) суаратын су көзінен бастап түпкілікті АШТӨ-нің су бөлу шекарасына дейін тұрақты суарылатын жерлердің ирригациялық және дренаждық жүйесін, меншік нысанына қарамастан, бірыңғай теңгерім ұстаушыға беру;

16) тұрақты суарылатын жерлерді қалпына келтіру үшін су шаруашылығы құрылыс жайларын республикалық меншікке беру;

17) су шығынын азайту мақсатында, оның ішінде заманауи технологияларды қолдану жолымен тұрақты және көлтабандап суарылатын жерлер жүйелерінің су шаруашылығы инфрақұрылымын қалпына келтіру және реконструкциялау.

Бұдан басқа жер қорын дұрыс сандық есепке алу мақсатында жерлерге, жер учаскелерінің иелері мен жер пайдаланушыларға тексеру жүргізілетін болады, сондай-ақ жердің кадастрлық (бағалау) құнын анықтау кезінде оған ақы төлеудің базалық мөлшерлемелеріне түзету коэффициенттерін қолдану үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің сапалық сипаттамалары туралы өзекті деректер алынатын болады.

Сондай-ақ жерді су және жел эрозиясынан қорғау, микроклимат құру, топырақтың құнарлылығын жақсарту, қар мен ылғал ұстап қалу мақсатында ағаш-бұта екпелерін егу жөніндегі шаралар әзірленетін болады.

Мақсаты:

Мемлекет басшысының 2018 жылғы 10 қаңтардағы "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыруда АӨК-дегі еңбек өнімділігін және өңделген ауыл шаруашылығы өнімі экспортын 5 жыл ішінде 2017 жылмен салыстырғанда кемінде 2,5 есе ұлғайту.

Ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін 1 адамға шаққанда еңбек өнімділігін 2015

жылғы 1,2 млн теңгеден 2021 жылға қарай 3,7 млн теңгеге дейін, сондай-ақ өңделген өнім экспортын 2015 жылғы 945,1 млн. АҚШ долларынан 2021 жылға қарай 2 400 млн. АҚШ долларына дейін ұлғайту жолымен АӨК саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абирова Ж.А., Сигарев М.И., Курьянов И.А. Экономический механизм хозяйствования в аграрном производстве Казахстана (опыт и проблемы) КахНИИЭОАПК – Алматы, «Бастау», 1997, 281б.
2. Сатыбалдин А.А., Калиева Л.Г., Макулбаев А.Т., Мадиев С.У. Развитие различных собственности и хозяйствования в аграрном секторе экономики Казахстана // Теоритический и научно-практический журнал «Проблема агрорынка» № 1, 1995г. 14-24б.
3. Назарбаев Н.А. Долгосрочная стратегия развития Республики Казахстан: «Казахстан – 2030». Алматы, Рауан, 1998
4. Назарбаев Н.А. «Защищая интересы земледельца» // Казахстанская правда, 2002г., 23.10. 1-2б.
5. Кубаев К.Е., Ихданов Ж.О., Кәрібай А.Ш. Аграрлық сектор экономикасын мемлекеттік реттеу мәселелері. Оқу құралы. Алматы, Экономика, 1997, 88б.
6. Нұғазиев М.Б. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының материалдарын ынталандыру механизмінің маңызы. Материалы «Международной научно-практической конференции молодых ученых». Апрель, 2001г.
7. Нұрғазиев М.Б. Аймақтық еңбек басымдылығын болжау. Журнал «Проблемы агрорынка», № 1, 2006ж.
8. Ontustik QAZAQSTAN облыстық қоғамдық-саяси газет № 23-24 (20878) 15.02.2020ж.-3б.

Аннотация: За последние тридцать лет в сельском хозяйстве было сделано немало проектов по реформированию аграрной экономики. Появились кардинальные социально-экономические изменения на основе либерализации, приватизации, создания и реконструкции институтов рыночного хозяйства. Эти изменения сопровождались мировыми кризисными явлениями и на всех этапах реформы. До экономической реформы в сельском хозяйстве производилось только в двух категориях хозяйств. Основным текстом реформы стало закрепление собственности и владения оборудованием средствами производства, находящимися в государственной и коллективной собственности. Бывшие совхозы и колхозы считали неэффективной формой хозяйствования, вместо этого были созданы рыночные хозяйственные структуры. Перед началом реформы в РК все 272,5 млн га находились в ведении 2,5 тыс. совхозов и колхозов, за исключением небольших земель сельскохозяйственного назначения, приусадебного и дачного массива. Кроме того, во всех посевных площадях, сенокосах и пастбищах находятся в их ведении.

Abstract: Over the past thirty years, many projects have been made in agriculture to reform the agricultural economy. Drastic socio-economic changes have emerged based on liberalization, privatization, and the creation and reconstruction of market economy institutions. These changes were accompanied by global crisis phenomena and at all stages of the reform. Before the economic reform, agriculture was produced only in two categories of farms. The main text of the reform was the consolidation of ownership and ownership of equipment and means of production that are in state and collective ownership. Former state farms and collective farms were considered an inefficient form of management, instead, market economic structures were created. Before the beginning of the reform in Kazakhstan, all 272.5 million hectares were managed by 2.5 thousand state farms and collective farms, with the exception of small agricultural lands, homestead and dacha areas. In addition, all the sown areas, hayfields and pastures are managed by them.